

heid had gebracht. Welnu, de overeenkomsten zijn verrassend.⁴⁴

Het nu volledig verzelfstandigde ontwerp presenteerde de godsdienstvrijheid als 'vrijheid van dwang', hetzij van de kant van enkelingen, hetzij vanwege welke louter menselijke macht dan ook. Dit was voor Van Holk een vanzelfsprekend gegeven in onze zo pluralistische samenleving. De rechtstreekse en ondubbelzinnige fundering van deze godsdienstvrijheid in de waardigheid van de menselijke persoon was ook geheel conform Van Holks opvattingen. Dan volgen in het schema enkele argumenten die de noodzakelijkheid om de vrijheid van de mensen aanzien van godsdienstkeuze en godsdienstuitoefening te eerbiedigen nader toelichten. Geheel in de lijn van Van Holk is de argumentatie die uitgaat van de integriteit van de menselijke persoon. De mens is tegelijkertijd sociaal wezen en geest. Dat maakt het onmogelijk om wel de vrijheid van geweten te erkennen en tegelijkertijd van godsdienstuitoefening af te wijzen. Tenslotte is er de fundering van de leer van de godsdienstvrijheid in de goddelijke openbaring en meer in het bijzonder in de leer van het evangelie. Het zijn allemaal gedachten die ook door Van Holk werden gehuldigd, zij het uiteraard niet uitsluitend door hem.⁴⁵

Het is tegen de achtergrond van het voorafgaande niet verwonderlijk, dat Van Holk zich bijzonder teleurgesteld toonde, toen bleek dat de op 17 november gepresenteerde tekst tijdens die derde zitting niet meer in stemming werd gebracht. Omdat de 'textus emendatus' te zeer afweek van de 'declaratio prior' uit september was volgens enkele leden van het conciliepresidium een nieuwe bespreking nodig. En die kon pas plaatsvinden in de vierde zittingsperiode. Enigszins bitter liet Van Holk zich in een interview na afloop van de derde zitting ontvallen, dat de invloed van de overigens steeds kleiner wordende conservatieve minderheid op het concilie dankzij de steun die deze groep genoot van de Romeinse Curie, niet onderschat mocht worden.⁴⁶

Maar er was toch een doorbraak geforceerd; 'het concilie heeft de gedachte der vrijheid van godsdienst ter hand genomen; en dan niet enkel als handlei-

44. *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani Secundi*, vol. III, pars VIII, TPV, 1976, 426-449. Naast elkaar worden afgedrukt: de 'declaratio (textus) prior' en de 'textus emendatus'.

45. Afgezien van Van Holk heeft m.i. ook J. Courtney Murray een sterk stempel gedrukt op de opzet en strekking van deze 'textus emendatus', gebaseerd op een 'plan, dat bij een goede cursus, bij een geleerde voordracht over het vraagstuk thuishoort' (J. Hamer, zie noot 39, 111 en 95. Vgl. ook J.R.H. Moorman, 'Observers and guests of the Council', in: A. Stacpoole, *Vatican II by those who were there*, London 1986, 164.

46. AvH: 'Torens der scheiding reiken niet tot in de hemel': gesprek met L.J. van Holk, in: *Het Vaderland-Weekjournaal*, 6 februari 1965.